

*Греб М. М.,**доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови**Бердянського державного педагогічного університету**Грона Н. В.,**доктор педагогічних наук, викладач вищої категорії,
викладач-методист,**голова циклової комісії викладачів української мови і літератури
Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу імені І. Я. Франка*

АРХАЇЗМИ В ПОЕМІ І. ФРАНКА «МОЙСЕЙ»: ФУНКЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті висвітлено вживання архаїзмів у поемі І. Франка «Мойсей», які тісно пов'язані з матеріальною і духовною культурою українського народу. Автори детально аналізують номінативну й емоційну функції застарілої лексики.

З'ясовано, що завдяки номінативній (називній) функції предмети, явища, властивості, процеси одержують назву, під якою існують у житті і свідомості мовців. Узагальнивши номінативну семантику, автори дійшли висновку, що такі архаїзми мають узагальнено предметну семантику, яка виражається переважно іменниковими та займенниковими типами.

Визначено, що з появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової експресивної або функційно-стильової забарвленості. Таке вживання архаїзмів у тексті поеми зумовлене не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою.

Детальний аналіз мови поеми «Мойсей» дав змогу з'ясувати, що текст твору наповнений мовленнєвими засобами відтворюваної епохи, але автор не перевантажує текст застарілою лексикою, а дотримується міри у її використанні. Такий лексичний матеріал є цінним виражальним і зображальним засобом. Архаїзми дають можливість письменнику історично правдиво відтворювати минулі події.

Доведено, що застаріла лексика поглиблює психологічну характеристику героїв, дає оцінку подіям, історичним особам. Урочиста величавість стилю І. Франка і монументальність створеного ним образу Мойсея зумовлені надзвичайно широким використанням архаїзмів.

Вивчення мови твору доводить, що в поемі «Мойсей» приховано глибокий філософський зміст, адже це не просто віршована компіляція біблійного тексту, але й завуальований натяк про майбутнє українського народу, про взаємини вождя і народу в процесі наполегливого шукання «обітваної землі». І. Франко вважає що народ приведе до перемоги гідний лідер, який забезпечить справедливе життя, силу, добробут і порядок у державі.

Ключові слова: поема І. Франка «Мойсей», лексика, архаїзми, номінативна функція, експресивна функція.

Постановка проблеми. Сьогодні лексикологічні дослідження привертають особливу увагу українських мовознавців, зокрема, до проблеми розвитку мови, механізмів удосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденцій розвитку слова й лексичного фонду загалом. Серед лексичних елементів сучас-

ної української мови, семантична структура яких має окреслену часову маркованість, ґрунтовно досліджуються архаїзми.

Розвиток і зміни в будь-якій сфері життєдіяльності народу неодмінно відображаються в лексичній системі його мови. Мова має динамічний характер, тож її словниковий склад зазнає постійного розвитку й оновлення. Відповідно, збагачується не лише активний, а й пасивний лексичний запас мови, адже нове формується не шляхом відкидання старого, але й його поповненням.

Застарілі слова зазвичай використовуються в мові творів на історичні, філософські теми. Саме тому матеріалом представлено дослідження ми обрали поему І. Франка «Мойсей». У ній І. Франко використав матеріал із Біблії про пророка Мойсея, що сорок літ через муки і страждання вів свій народ до «обітваної землі». Автор переосмислює цю оповідь відповідно до свого задуму – показати смерть Мойсея як пророка, не визнаного своїм народом. Тому І. Франко у своїй філософській поемі відкриває правду про пізнане й переосмислене, причому з незмінним дотриманням історичності в підході до аналізу складних соціально-політичних явищ із проєкцією на Україну.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу вживання архаїзмів у поемі І. Франка «Мойсей», які тісно пов'язані з матеріальною і духовною культурою українського народу. Відповідно, зростає наукове зацікавлення цією групою слів як у лінгвістичному, так і в історичному та культурологічному планах.

Об'єктом дослідження є архаїзми як репрезентанти застарілої лексики, зафіксованої в поемі І. Франка «Мойсей».

Предмет дослідження становлять функційно-семантичні й лінгвокультурні характеристики вживання архаїзмів у поемі І. Франка «Мойсей».

Мета статті полягає в з'ясуванні функційного аспекту хронологічно маркованої лексики (архаїзмів) у поемі І. Франка «Мойсей».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві дослідженню лексичного значення, історичних змін у словниковому складі, семантичних зв'язків між словами присвятили свої праці Л. Булаховський, В. Ващенко, В. Русанівський, О. Тараненко, М. Кочерган та інші вчені. Постійний і безперервний розвиток лексичного складу мови, його кількісні та якісні зміни (актуалізація й пасивізація, неологізація

й архаїзація, поява й зникнення слів та окремих значень) особливо активізуються в періоди докорінних змін у суспільстві.

Проблема функціонування пасивної лексики в художньому тексті постійно перебуває в полі зору українських мовознавців: І. Білодіда, Л. Булаховського, В. Ващенко, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, А. Коваль, В. Русанівського, Г. Скрипник, Н. Сологуб, І. Чердиченка.

Виклад основного матеріалу. Серед науковців сформувалося широке та вузьке розуміння архаїзмів. До складу архаїзмів може входити власне архаїчна лексика, або історизми, рідкоживані слова. Різниця між архаїзмами та історизмами полягає у відмінності прийомів їхнього введення в художній текст. Для введення історизму характерним є прямий спосіб: експліцитне чи імпліцитне тлумачення, пояснення значення слова за допомогою уточнювальних і пояснювальних слів. Натомість архаїзми входять у лексико-стилістичну парадигму, тобто мають синоніми. Функціонування архаїзму в тексті може відбуватись шляхом включення застарілого слова у синонімічний ряд, його сполучуваності із сучасним словом. Лексичні архаїзми належать до книжкової лексики, вони позначають слова, що були витіснені з повсякденного вжитку іншими синонімічними їм словами, але не зникли з мови, а продовжують функціонувати в ній, хоча сфера їхньої діяльності різко звужується [1, с. 10].

Зауважимо, що процес архаїзації не є прямолінійним. Часто застарілі слова підлягають процесу ресемантизації, тобто пересмисленню значення слова, розширенню його семантики, внаслідок чого вони знову можуть повертатись до активного складу мови.

Аналіз спеціальної літератури дав можливість трактувати лексичні архаїзми як слова або сполучення слів, що активно функціонували на окремому етапі розвитку мови, репрезентували в конкретній звуковій матеріальній формі життя, побут, соціальну належність і таке інше, її носіїв, однак із часом втратили свою актуальність і активність у зв'язку із суспільним прогресом (передусім соціальними, політичними та виробничими змінами). Отже, архаїзми – це застарілі слова, які витіснено із сучасної мови синонімічними відповідниками: *перст* → *палець, уста* → *губи, гудець* → *музикант, зигзиця* → *зозуля, жалування* → *зарплата, понеже* → *тому, позаяк* → *тому що, попри* → *крім*.

Відповідно до твердження Е. Косеріу, у функційному плані архаїзми як елементи, що здатні надавати мові архаїчного забарвлення, є такими лише з погляду сучасної мови, адже в попередні епохи вони не могли виконувати цієї функції [6, с. 149]. Попри те, що лексичні архаїзми утворюють пасивний словниковий запас носіїв мови, віддалені на периферію лексичного складу у зв'язку з їхньою номінативною неактуальністю, спричиненою втратою (частковою або повною) суспільної ваги відповідними конкретними реаліями, явищами, процесами, їхнє вивчення є актуальним, адже вони висвітлюють історичний ракурс української мови.

Сучасні дослідження виділяють такі функції застарілої лексики: є одним із засобів стилізації тієї епохи, про яку розповідає автор; надає мові урочистого, патетичного звучання; сприяє залученню до незбагненого, тобто виконують сакральну функцію – вираз благоговіння; виражає авторське ставлення до предмета зображення, найчастіше іронію; допомагає зберегти ритмічний малюнок і риму в строфі (версифікаційні завдання); має стилістичне навантаження, виконує номінативну функцію.

Номінативна (називна) функція виявляється в тому, що предмети, явища, властивості, процеси одержують нову назву, під якою існують у житті і свідомості мовців. Узагальнивши номінативну семантику, ми дійшли висновку, що такі архаїзми мають узагальнено предметну семантику, яка виражається переважно іменниковими та займенниковими типами.

Ми з'ясували, що такі архаїзми в тексті поеми, конкретизуючи семантику іменників, займенників, характеризують людину; істот (реальних або нереальних), предмети, абстрактні (інколи біблійні) поняття. Наприклад:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби трупом, вкритий!*

Твоїм будуцим душу я тривожу... [7, с. 149], де архаїзм *роздорожжю* означає *роздоріжжя* (пояснення наше); *будуцим* – *майбутнє* (пояснення наше).

І звірився люд, і сказав:

«Набрехали пророки!» [7, с. 152], де архаїзм *люд* означає *люди* (пояснення наше); *пророки* – за релігійними уявленнями, проповідники волі Божої [3, с. 456].

І погасло вітхіння,

І не слухає вже його слів

Молоде покоління [7, с. 154], де архаїзм *вітхіння* означає *натхнення* (пояснення наше).

Щоб між вами порядки робить,

Чи ж я кинути в силі

Свої цвіти пахучі та свій

Плід – солодкі дактилі? [7, с. 165], де архаїзм *цвіти* означає *квіти* (пояснення наше); *дактилі* – фініки (за матеріалами інтернетних джерел).

У глибокім мовчанні сю річ

Вухом ловлять гебреї... [7, с. 167], де архаїзм *гебреї* означає *євреї* [3, с. 226].

І не взяв красунів-джигунів,

Що на лірах брязкочуть

І свій хист у мрамурі, в піснях

Віковічнито хочуть [7, с. 168], де архаїзм *джигунів* можна замінити *баламутів* [3, с. 297].

І один за одним понеслись

Передтечі Єгови [7, с. 212], де архаїзм *передтечі* замінюємо *попередником* [3, с. 478].

І в тім леготі теплім була

Таємничая мова... [7, с. 213], де архаїзм *леготі* замінимо *вітрі* [3, с. 609].

Заклинаю тебе

І ворушиться в серці грижа:

Може, я тому винен? [7, с. 190], де архаїзм *грижа* означає *гризота* (пояснення наше).

Автор у тексті поеми «Мойсей» активно вживає архаїзми, що називають риси характеру, вдачі людини, оскільки переважно об'єктом повідомлення є людина, зрідка – на позначення предметів, дій.

З появою нових значень застарілі слова можуть набувати нової емоційної або функційно-стильової забарвленості, і тоді їхнє вживання в мові зумовлене не тільки семантичною, а й стилістичною парадигматикою. Уживання застарілих слів залежить від їхньої експресивності. Унаслідок рідшої вживаності вони вносять у мову деяку незвичайність, виразність. Головною причиною звернення письменника до застарілих слів є їхня здат-

ність набувати в контексті мовленнєвої стилістичної забарвленості, а також можливість сполучатися в окремих випадках із нейтральними лексемами різних функційних стилів. Головне завдання таких слів – емоційно впливати на читача.

Термін «емоція» (з лат. *emovere* – збуджувати, хвилювати) означає психічне переживання, душевне хвилювання (гнів, страх, радість і таке інше), які виникають у людини внаслідок дії на неї зовнішніх і внутрішніх подразників.

Термін «експресія» (з лат. *expressio*) означає виразність, силу вияву почуттів і переживань; якщо мова експресивна, то вона – виразна, їй властива експресія [2]. Поняття «експресивна лексика» уживають у своїх працях І. Білодід, Л. Булаховській, О. Волох, М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Івченко, Л. Марченко, М. Плющ.

Архаїзми належать, як правило, до піднесених, патетичних слів. З цього приводу академік Л. Булаховський зауважував: «Емоція урочистості легко забезпечується добром синонімічних слів старослов'янського походження, навіть тих, у яких ми не змогли б з погляду сучасної мови помітити ознаки архаїчності» [2, с. 201].

Тому поява експресії пов'язана з набуттям словом додаткових смислових відтінків. Експресивність – категорія передусім семантична. Експресивність у слові незмінно супроводжується розширенням та ускладненням його смислового обсягу, появою в структурі додаткових, побічних смислових відтінків. Щоб передати колорит епохи, показати нелегку дорогу ізраїльського народу, схвильованість і розгубленість, душевне збентеження, суперечливість і невпевненість поглядів, і навпаки – переконливі слова Мойсея, автор застосовує значну кількість архаїзмів. Наприклад:

Я слабший, я немова!

Кому іншому дай сей страшний

Маєстат свого слова! [7, с. 190], де архаїзм *маєстат* має замітник *велич, величчя* [3, с. 636].

Так, з низин тих, *мрячних і лячних,*

Я хотів їх підвести

Там, де сам став, до світлих висот,

І свободи, і *чести* [7, с. 192], де архаїзми *мрячних і лячних* замінимо на *темних і страшних*, а *чести* – на *честі* (пояснення наше).

Горе вам, *нетямучі* раби,

На гордині котурні!

Бо ведуть вас, неначе сліпих,

Ошуканці і дурні [7, с. 178], де архаїзм *нетямучі* замінимо на *нерозумні, на гордині котурні* – на *фальшивий пафос* (за матеріалами інтернет-джерел); *ошуканці* – на *обманщики* [3, с. 873].

Та як кара жорстока мине,

Знову карк ваш затвердне,

Черга злочинів, кар і жалю

Знов свій закрут оберне [7, с. 179], де архаїзм *карк* замінимо на *шия* [3, с. 525]; *закрут* – *крутий поворот* у переносному значенні вживається як *труднощі* [3, с. 399].

Та коли загрозив їм пророк

Новим гнівом Єгови [7, с. 155], де архаїзм *загрозив* замінимо на *погроза* (пояснення наше).

У Франковій поемі «Мойсей», екстрапольованій на тогочасний український ґрунт і з пророчим видінням – уже на сьогоднішнє національне буття, постає ще одна візія – візія

майбутнього, що зливається з персоніфікованим образом віри і надії. Поет добирає ті слова, що повно і всебічно розкривають його сокровенні мрії і думки. Поетично конотовані архаїзми створюють піднесену тональність тих рядків тексту, де постають картини прийдешнього: *будуці дороги (майбутні), вести на путь спасенну (порятунок), засяяти видом (бути гарним), осягнути мету (досягнути), офіривати душу й тіло (пожертвувати), вложити творчі сили (докласти)* та інші.

Образ Мойсея – це не лише його слово – містке, алюзивне, афористичне, аргументоване, це й та містка мовленнєва характеристика, що виражається в архаїзмах, і саме вони формують «експресивний» образ персонажа. Різні грані життя й подвижництва старозавітного пророка вербалізовано у творі. Це архаїзми на позначення зовнішнього вигляду або стану поводиря:

І поник головою Мойсей.

«Горе моїй недолі!» [7, с. 212], де архаїзм *поник* головою означає *похилив голову*.

Хтось говорить! Чом чоло мое

Покривається потом?

Страшно? Ні! Та по серці се йде,

Мов розпаленим дротом [7, с. 184], де архаїзм *чоло* замінимо на *лоб* [3, с. 1604]; *розпаленим* – на *гарячим* (пояснення наше). Архаїзми передають складні й суперечливі стани Мойсея: *усе вгризається в душу (хвилює), стидом палило (було соромно), зарік я положу твердий (обіцянка)* та інші.

Інкили звучить й іронічний сміх, який підкреслює окремі риси характеру персонажів чи ставлення до дії:

Під подертими шатрами спить

Кочовисько ледаче накормити [7, с. 187], де архаїзм *кочовисько* означає кочовий народ (пояснення наше).

Одурив вас Єгова? А ти ж

Був зо мною на згоді?

І контракт підписав, і запис

Могорич при народі? [7, с. 218], де архаїзм *запис* (могорич) замінимо на *випис* (пояснення наше).

Висновки. Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива їм часова приуроченість виділяють архаїзми як засіб художнього зображення дійсності. Застарілі слова рідко вживані в мові, але вони яскраві, своєрідні, контрастні до інших загальноживаних лексем, і тому вносять у текст емоційне напруження.

Глибокий і філософський зміст приховано у поемі «Мойсей», адже це не просто віршована компіляція біблійного тексту, але й завуальований натяк про майбутнє українського народу, про взаємини вождя і народу в процесі наполегливого шукання «обітваної землі», про майбутні сили мас, здатних висунути із свого середовища в процесі революційного руху лідерів, що приведуть до перемоги.

Застаріла лексика у творі переважає в мовленні авторському, адже стилю І. Франка притаманний глибокий психологізм. Авторська оповідь автора тяжіє до лірично-філософських роздумів про майбутнє українського народу. Архаїзми допомагають краще зрозуміти головних героїв, їхні думки та переживання, почуття та дії. Історично маркована лексика є основою явища історичної стилізації художнього тексту.

У перспективі маємо на меті розглянути питання використання інших шарів лексики в поемі І. Франка «Мойсей», що розширить наші уявлення про мовно-мовленнєвий колорит цього твору.

Література:

1. Арапов М.В. Пассивный словарь. Большой энциклопедический словарь. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. 369 с.
2. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Радянська школа, 1955. 248 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1166 с.
4. Донець Л.С. Особливості мови художніх творів про Київську Русь. *Культура слова*. Київ, 1987. Вип. 32. С. 34–38.
5. Левченко Г.І. Історизми й архаїзми як основні виражальні засоби історичної стилізації. *Молодий науковець XXI століття* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців, 5 квітня 2012 р. Кривий Ріг, 2012. С. 290–292.
6. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / пер. с исп. *Новое в лингвистике*. Москва : Изд-во иностранной л-ры, 1963. С. 143–343.
7. Франко І.Я. Вірші. Оповідання. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 384 с.

Hreb M., Hrona N. Archaic words within the I. Franko's poem "Moses": the functional aspect

Summary. The article deals with the usage of archaic words within the poem "Moses" (which was written by I. Franko) which are strongly connected with the material culture and mental culture of the Ukrainian people. The authors analyze the nominative and emotional functions of the archaic lexis.

It was found out that due to the nominative function the subjects, phenomena, features, qualities, processes receive their title (name) and they exist with these names within the speakers' lives and within their consciousness.

After the summarizing of the nominative semantics, authors made the conclusion that these archaic words have

the generalized subject semantics which is determined mainly by the noun and pronoun types.

It was determined that with the appearance of new notions and definitions the archaic words are able to gain new expressive and functional-style coloration. Such implementation of archaic words within the poem's text is predetermined not only by the semantic but also by the stylistic paradigmatic.

The detailed analysis of the language of poem "Moses" gave the opportunity to realize that the composition's text is fulfilled with speech means which were appropriate for the reproduced era; but the author doesn't overwhelm the text with the archaic lexis, he keeps the limit of its implementation. Such lexical material is the valuable expressive and imaginative tool. The archaic words give the opportunity to the writer to recreate historically correctly the past events.

It was proved that the archaic deepens the psychological characteristics of heroes; gives the evaluation of events, historical personalities. The solemn grandeur of I. Franko's style and the monumentality of the created image of Moses were predetermined by the wide implementation of archaic words.

The research and studying of the composition's language proves that within the poem "Moses" it is hidden the philosophical sense because this is not only the poetical compilation of the biblical text but also it is the hidden allusion on the future of the Ukrainian nation; it is about the interaction of the chief, leader and his people during the process of the persistent search of the "promised land". I. Franko states that the decent leader is able to lead the people to the victory; this leader is able to provide the fair life, wealth and order within their country.

Key words: poem of I. Franko, lexis, archaic words, nominative function, expressive function.